

पेपर 12: भारतीय समाजशास्त्रीय विचारवंत

जी. एस. घुर्ये

- A) राष्ट्रीय एकता आणि परस्परसंवाद यावरील विचार
- B) जातिव्यवस्थेचा अभ्यास
- C) भारतीय आदिवासी समाजाचा अभ्यास

ए. आर. देसाई

- A) भारतातील ग्रामसंरचनेचा अभ्यास
- B) भारतीय राष्ट्रवादाचा अभ्यास
- C) मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय समाजाचे विश्लेषण

एम. एन. श्रीनिवास

- संस्कृतीकरण संकल्पना
- पश्चिमीकरण संकल्पना
- प्रमुख जात संकल्पना

इरावती कर्वे

- A) नातेवाईक संबंधांची संकल्पना
- B) हिंदू संस्कृती: एक विश्लेषण
- C) महाराष्ट्राविषयी विचार

जी. एस. घुर्ये: भारतीय समाजशास्त्राचे प्रणेते

जी. एस. घुर्ये यांचा परिचय

गोविंद सदाशिव घुर्ये (१८९३-१९८३) हे भारतातील समाजशास्त्राचे आद्य प्रवर्तक होते. त्यांनी या शास्त्राच्या स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावली आणि त्यांना "भारतीय समाजशास्त्राचे जनक" म्हणून ओळखले जाते. त्यांचे शैक्षणिक जीवन प्रामुख्याने मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न होते, जिथे त्यांनी प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख म्हणून कार्य केले. घुर्ये पाश्चिमात्य समाजशास्त्रीय परंपरांपासून प्रभावित होते, पण त्यांनी भारतीय पारंपरिक ज्ञान प्रणालींशी यांचा समन्वय साधला.

जी. एस. घुर्ये यांची प्रमुख पुस्तके

१. Caste and Race in India (१९३२) – या पुस्तकात त्यांनी जात आणि वंश यांच्या संबंधांचा सखोल अभ्यास केला आहे.
२. Indian Sadhus (१९५३) – भारतीय संन्यासी आणि त्यांच्या समाजावरील प्रभावाचा अभ्यास.
३. Cities and Civilization (१९६२) – भारतीय समाजातील शहरीकरण आणि सांस्कृतिक बदलांचा अभ्यास.
४. Scheduled Tribes (१९६३) – भारतीय आदिवासी समाजावर आधारित संशोधन.
५. Social Tensions in India (१९६८) – जातीय आणि धार्मिक संघर्षावर आधारित लेखन.
६. Whither India? (१९७४) – स्वातंत्र्यानंतरच्या भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय प्रवासाचा अभ्यास.
७. Culture and Society (१९४७) – भारतीय संस्कृतीचा ऐतिहासिक आणि सामाजिक अभ्यास.
८. Religion and Society (१९६५) – धर्म आणि सामाजिक संरचना यांचा संबंध.
९. Family and Kin in Indo-European Culture (१९५५) – कुटुंबसंस्था आणि नातेसंबंधांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास.

त्यांच्या लेखनामुळे भारतीय समाजशास्त्राला ऐतिहासिक आणि अनुभवजन्य दृष्टिकोन मिळाला.

अ) राष्ट्रीय एकात्मता आणि संवाद यावरील विचार

घुर्ये यांचे राष्ट्रीय एकात्मतेवरील विचार भारतीय समाजाच्या विविधतेतून आकारले आहेत. ते मानतात की भारताची सामाजिक एकता अनेक घटकांवर अवलंबून आहे, जसे की जात, धर्म, प्रादेशिक ओळखी आणि ऐतिहासिक घटना.

१. सांस्कृतिक एकात्मतेची भूमिका

घुर्ये यांच्या मते, भारताच्या विस्तीर्ण विविधतेतही एक समान सांस्कृतिक वारसा आहे. रामायण, महाभारत आणि धार्मिक परंपरा भारताच्या एकात्मतेस हातभार लावतात.

२. ब्रिटिश राजवटीचा प्रभाव

- ब्रिटिश राजवटीमुळे भारताच्या विविध भागांत एकता निर्माण झाली, परंतु जातीय आणि धार्मिक भेदही वाढले.
- रेल्वे, इंग्रजी शिक्षण आणि आर्थिक धोरणे यामुळे भौगोलिकदृष्ट्या वेगळे असलेले प्रदेश जोडले गेले.

३. जात आणि राष्ट्रवाद

- घुर्ये यांच्या मते, जात ही संघटनेची तसेच विभाजनाची भूमिका बजावते.
- जातीय भेद कमी करून आणि सकारात्मक ओळख टिकवून राष्ट्रीय एकात्मता साधली जाऊ शकते.

४. हिंदू-मुस्लिम संबंध आणि सांप्रदायिकता

- हिंदू-मुस्लिम दंगली आणि धार्मिक तणावांचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर विश्लेषण.
- धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन स्वीकारल्यास राष्ट्रीय एकात्मता साधता येईल.

५. भाषा आणि राष्ट्रीय एकात्मता

- घुर्ये यांना मान्य होते की प्रादेशिक भाषा महत्त्वाच्या आहेत, परंतु एक सांस्कृतिक सेतू म्हणून हिंदीचा स्वीकार केला पाहिजे.

ब) जातव्यवस्थेचा अभ्यास

घुर्ये यांचे Caste and Race in India (१९३२) हे पुस्तक जात व्यवस्थेचा अभ्यास करणारे महत्त्वाचे संशोधन आहे.

१. जात व्यवस्थेचा उगम आणि विकास

- जात व्यवस्थेची मुळे वैदिक कालखंडात असल्याचे घुर्ये स्पष्ट करतात.
- समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्यांनी जातीची उत्पत्ती आणि तिच्या परिवर्तनाचा मागोवा घेतला आहे.

२. जात व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

घुर्ये यांच्या मते, जात व्यवस्थेची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत:

- समाजाचे विभागीकरण – उच्च-नीच असा सामाजिक भेद.

- अंतर्विवाह (Endogamy) – विवाह एका विशिष्ट जातीच्या आतच होतो.
- वंशपरंपरागत व्यवसाय – कामधंदे वंशपरंपरागत चालतात.
- सामाजिक संपर्कावर निर्बंध – जेवणखाण आणि विवाहासाठी कठोर नियम.
- शुद्धता-अपवित्रता संकल्पना – काही जाती "शुद्ध", तर काही "अपवित्र" मानल्या जातात.

३. जातीची लवचिकता आणि बदल

- घुर्ये यांनी संस्कृतीकरण (Sanskritization) द्वारे सामाजिक चढउतार कसा शक्य आहे हे स्पष्ट केले.
- शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणामुळे जात व्यवस्थेचे स्वरूप बदलत आहे.

४. ब्रिटिश काळातील जात व्यवस्थेतील बदल

- ब्रिटिश जनगणनेत जातीचे वर्गीकरण झाल्याने जाती अधिक घट्ट झाल्या.
- आरक्षण आणि कायदे यामुळे सामाजिक परिस्थितीत बदल झाले.

५. आधुनिक भारतातील जात

- घुर्ये यांनी जातीच्या राजकीय वापरावर टीका केली, कारण यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येऊ शकते.

क) भारतीय आदिवासींचा अभ्यास

घुर्ये यांचे Scheduled Tribes (१९६३) हे पुस्तक आदिवासी समाजाच्या जीवनावर संशोधन करणारे एक महत्वाचे पुस्तक आहे.

१. आदिवासींची व्याख्या

- आदिवासी समाज हे औद्योगिकीकरणपूर्व समाज असून त्यांची वेगळी संस्कृती, भाषा आणि परंपरा आहेत.
- घुर्ये यांच्या मते, बहुतांश आदिवासी समाज हळूहळू हिंदू संस्कृतीशी एकरूप होत आहेत.

२. आदिवासी समस्या

घुर्ये यांनी आदिवासी समुदायांना भेडसावणाऱ्या समस्या अधोरेखित केल्या:

- आर्थिक दुर्बलता – शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या संधी कमी.
- सामाजिक अलगाव – आदिवासी समाज मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिला आहे.
- शोषण – जमिनदार, सावकार आणि सरकारी यंत्रणा यांच्याकडून अन्याय.
- ओळख गमावणे – मुख्य प्रवाहाच्या संपर्कामुळे पारंपरिक संस्कृती नष्ट होण्याचा धोका.

३. आदिवासी हिंदूकरण

- घुर्ये यांच्या मते, अनेक आदिवासी हिंदू धर्माच्या प्रभावाखाली आले आहेत.
- त्यांनी याला सहज assimilation म्हणत हिंदू संस्कृतीशी जोडण्याचा नैसर्गिक प्रवास मानला.

४. आदिवासी धोरणे आणि विकास

- आदिवासींना वेगळ्या घटकांप्रमाणे न पाहता मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे.
- शिक्षण, आर्थिक मदत आणि सांस्कृतिक बदल हे आदिवासींच्या विकासाचे मार्ग असावेत.

निष्कर्ष

जी. एस. घुर्ये यांचे कार्य भारतीय समाजशास्त्रासाठी मौल्यवान आहे. त्यांच्या राष्ट्रीय एकात्मता, जात व्यवस्था आणि आदिवासी समाजाच्या अभ्यासाने भारतीय समाजाच्या गुंतागुंतीच्या संरचनेचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यांच्या विचारांमध्ये इतिहास आणि आधुनिकता यांचा सुंदर समतोल आहे, त्यामुळे त्यांचे संशोधन आजही महत्त्वाचे ठरते.

ए. आर. देसाई : एक परिचय आणि त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास

परिचय

ए. आर. देसाई (अरुण शंकर देसाई) हे भारतातील एक नामांकित समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी भारतीय समाजाच्या संरचनेचा, राष्ट्रवादाचा आणि समाजव्यवस्थेच्या विकासाचा मार्मिक अभ्यास केला. त्यांच्या कार्याची वैशिष्ट्ये म्हणजे भौतिकवादी (माक्सवादी) दृष्टिकोनातून भारतीय समाजव्यवस्थेचे विश्लेषण करणे आणि आधुनिक भारतातील सामाजिक बदलांचे स्वरूप समजून घेणे.

ते १९४० आणि १९५० च्या दशकात विशेष प्रसिद्ध झाले. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून भारतीय राष्ट्रवाद, ग्रामीण समाजव्यवस्था, नागरीकरण आणि समाजातील वर्गसंघर्ष यांचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. त्यांच्या अभ्यासाचे मुख्य आधारस्तंभ म्हणजे समाजशास्त्रीय सिद्धांत, ऐतिहासिक भौतिकवाद आणि वर्गसंघर्षाच्या संकल्पना होत्या. त्यांच्या संशोधनाची वैशिष्ट्ये म्हणजे ऐतिहासिक संदर्भाचा अभ्यास आणि भारतीय समाजाच्या मूलभूत समस्यांची सखोल चिकित्सा.

(A) भारतातील ग्रामसंरचनेचा अभ्यास

1. भारतीय ग्रामसंरचना : ऐतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन
ए. आर. देसाई यांनी भारतीय ग्रामीण समाजाच्या विकासाचा अभ्यास केला आणि त्यातील बदलांचे मूल्यमापन केले. त्यांच्या मते, पारंपरिक भारतीय ग्रामसंरचना ही सामूहिक कार्यप्रणालीवर आधारित होती, मात्र औपनिवेशिक काळात तिचे मोठ्या प्रमाणात विघटन झाले.

2. भारतीय ग्रामसंरचनेचे वैशिष्ट्ये

देसाई यांनी भारतीय ग्रामसंरचनेची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये अधोरेखित केली:

- परंपरागत व्यवस्थेवर आधारित ग्रामीण जीवन: जातिव्यवस्थेवर आधारित श्रमविभाजन आणि पारंपरिक उत्पादन पद्धती.
- स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था: आर्थिकदृष्ट्या गाव एक स्वयंपूर्ण घटक होता, परंतु सामाजिकदृष्ट्या अनेक विषमतेने ग्रासलेला होता.
- औपनिवेशिक हस्तक्षेपाचा प्रभाव: इंग्रजांच्या आगमनानंतर भारतीय ग्रामीण समाजाची पारंपरिक रचना पूर्णतः बदलली.

3. ब्रिटिश औपनिवेशिक धोरणाचा परिणाम

ब्रिटिश काळात भारतीय ग्रामसंरचनेवर मोठा परिणाम झाला.

- भूसंपत्ती कायदे आणि जमीनदारशाही व्यवस्थेचा उदय: ब्रिटिश सरकारने जमींदारी, रैयतवारी आणि महालवारी पद्धती लागू केल्या, ज्यामुळे पारंपरिक कृषीव्यवस्था कोसळली.
- पैशाच्या अर्थव्यवस्थेचा प्रसार: पारंपरिक वस्तुरूपी देवाणघेवाणीच्या जागी रोख पैशांवर आधारित बाजारव्यवस्था निर्माण झाली.
- उद्योगीकरणामुळे स्थलांतर: मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण लोक शहरांकडे स्थलांतरित होऊ लागले.

4. स्वतंत्र भारतातील ग्रामसंरचना आणि कृषी सुधारणा
स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शासनाने अनेक कृषी सुधारणा केल्या.

- जमीनसुधारणा कायदे
- हरितक्रांती आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार
- सहकारी संस्थांची उभारणी
- ग्रामविकास कार्यक्रम

5. समकालीन ग्रामीण समस्या आणि सामाजिक बदल

देसाई यांनी ग्रामीण समाजातील आधुनिक बदलांचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते, शेतीत नवे तंत्रज्ञान आले तरी सामाजिक विषमता कमी झालेली नाही. जातीव्यवस्था, आर्थिक विषमता आणि ग्रामीण बेरोजगारी ही अजूनही गंभीर समस्या आहेत.

(B) भारतीय राष्ट्रवादाचा अभ्यास

1. भारतीय राष्ट्रवादाचा ऐतिहासिक विकास

ए. आर. देसाई यांच्या मते, भारतीय राष्ट्रवाद हा केवळ स्वातंत्र्यलढ्यासंबंधित नसून तो समाजाच्या विविध घटकांवर आधारित एक विस्तृत प्रक्रिया आहे. त्यांनी भारतीय राष्ट्रवादाच्या विकासाला वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये विभागले:

1. पूर्व-औद्योगिक राष्ट्रवाद: प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील राष्ट्रवादी विचार.
2. औपनिवेशिक राष्ट्रवाद: ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात भारतीय राष्ट्रवादाची निर्मिती.
3. आधुनिक राष्ट्रवाद: स्वातंत्र्यानंतरचा भारतीय राष्ट्रवाद, ज्यामध्ये समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, आणि लोकशाही मूल्यांचा प्रभाव आहे.

2. राष्ट्रवाद आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन

देसाई यांनी भारतीय राष्ट्रवादाचा अभ्यास भौतिकवादी (मार्क्सवादी) दृष्टिकोनातून केला.

- भारतीय राष्ट्रवाद म्हणजे केवळ राजकीय चळवळ नव्हे, तर तो आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनाशी संबंधित आहे.

- राष्ट्रवाद हा वर्गसंघर्षाशी संबंधित आहे, आणि तो मुख्यतः मध्यमवर्ग आणि कष्टकरी वर्गाच्या सहभागावर अवलंबून असतो.
- सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद यांचा संघर्ष आजही भारतीय समाजात दिसून येतो.

3. ब्रिटिश औपनिवेशिक सत्तेचा प्रभाव आणि राष्ट्रवादाचा उदय देसाई यांनी ब्रिटिश राजवटीच्या कालखंडातील राष्ट्रवादाच्या विविध प्रवाहांचा सखोल अभ्यास केला.

- भारतीय राष्ट्रवादाची सुरुवात इंग्रजांच्या शोषणामुळे झाली.
- इंग्रजांनी आर्थिक शोषण आणि औद्योगिक नष्टिकरण केले, त्यामुळे भारतीय जनता ब्रिटिशांविरुद्धात एकत्र आली.
- शिक्षणाच्या प्रसारामुळे राष्ट्रवादी विचारसरणी विकसित झाली.

4. भारतीय राष्ट्रवादाची विविध स्वरूपे

- संस्कृतिक राष्ट्रवाद: धार्मिक आणि सांस्कृतिक ओळखींवर आधारित राष्ट्रवाद.
- राजकीय राष्ट्रवाद: स्वतंत्र राष्ट्राच्या निर्मितीचा विचार.
- समाजवादी राष्ट्रवाद: आर्थिक समानता आणि समाजवादी तत्वांवर आधारित राष्ट्रवाद.

(C) मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय समाजाचे विश्लेषण

1. भारतीय समाजाचा ऐतिहासिक विकास आणि मार्क्सवादी दृष्टिकोन
ए. आर. देसाई यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेचे विश्लेषण भौतिकवादी दृष्टिकोनातून केले. त्यांच्या मते, कोणत्याही समाजाचा विकास हा आर्थिक आणि सामाजिक संरचनेच्या बदलांवर अवलंबून असतो.

2. भारतीय समाजातील वर्गसंघर्ष

- भारतात आर्थिक विषमता आणि वर्गसंघर्ष प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत.
- जातीव्यवस्था ही केवळ सांस्कृतिक प्रणाली नसून ती आर्थिक शोषणाचे साधन आहे.
- भांडवलशाही समाजात गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी अधिक वाढत आहे.

3. भारतातील भांडवलशाहीचा विकास आणि समाजपरिवर्तन

- औद्योगिकरणामुळे भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात सामाजिक बदल घडले.
- मजुरांचे आणि शेतकऱ्यांचे शोषण अधिक वाढले.
- जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाज अधिक बाजारपेठ-केंद्रित झाला.

4. माक्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय समाजातील समस्यांचे विश्लेषण

- जातीयता आणि वर्गसंघर्ष: भारतीय समाजात जात आणि वर्ग यांचा एकत्रित परिणाम दिसतो.
- सामाजिक विषमता: आर्थिक तफावत वाढल्यामुळे सामाजिक असमतोल निर्माण झाला.
- कंत्राटीकरण आणि श्रमिक चळवळी: भारतीय उद्योग क्षेत्रात कंत्राटीकरण वाढल्यामुळे कामगारांच्या हक्कांवर परिणाम झाला.

निष्कर्ष

ए. आर. देसाई यांनी भारतीय समाजशास्त्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या संशोधनाने राष्ट्रवाद, ग्रामीण समाज आणि भांडवलशाहीच्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास केला. त्यांच्या ग्रंथांमुळे भारतीय समाजाच्या मूलभूत संरचनेवर प्रकाश टाकला जातो. देसाई यांचे विचार आजही सामाजिक अभ्यासकांसाठी उपयुक्त ठरतात.

एम. एन. श्रीनिवास :

परिचय

एम. एन. श्रीनिवास (Mysore Narasimhachar Srinivas) हे भारतातील एक प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ होते, ज्यांनी भारतीय समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्राच्या अभ्यासात मोलाची भर घातली. त्यांचा जन्म 16 नोव्हेंबर 1916 रोजी झाला आणि त्यांनी आपल्या संशोधनाच्या माध्यमातून भारतीय समाजरचनेतील विविध पैलू उलगडून दाखवले. त्यांनी विशेषतः जातिव्यवस्थेचा, सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेचा आणि भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्राचा सखोल अभ्यास केला.

श्रीनिवास यांचे शिक्षण मैसूर विद्यापीठात झाले. त्यांनी पुढे ऑक्सफोर्ड विद्यापीठातून उच्च शिक्षण घेतले आणि तिथेच 'द कास्ट इन मॉडर्न इंडिया' (The Caste in Modern India) या विषयावर संशोधन केले. त्यांच्या विचारांवर G. S. Ghurye आणि Radcliffe-Brown यांच्या कार्याचा प्रभाव होता. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजशास्त्राला एक नवीन दिशा दिली आणि अनेक नव्या संकल्पनांचा विकास केला.

एम. एन. श्रीनिवास यांची प्रमुख ग्रंथसंपदा

एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेवर महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले. त्यांच्या प्रमुख ग्रंथांमध्ये खालील ग्रंथांचा समावेश आहे:

1. Religion and Society Among the Coorgs of South India (1952)

- या ग्रंथात त्यांनी कूर्ग समाजाच्या धार्मिक आणि सामाजिक संरचनेचा अभ्यास केला.
- याच ग्रंथात त्यांनी "संस्कृतीकरण" (Sanskritization) ही संकल्पना प्रथम मांडली.
- त्यांनी भारतीय समाजात सामाजिक बदल कसा घडतो याचे विवेचन केले.

2. Caste in Modern India and Other Essays (1962)

- या पुस्तकात भारतीय जातिव्यवस्थेच्या आधुनिक स्वरूपावर त्यांनी सखोल चर्चा केली.
- "जात" ही स्थिर नसून, सामाजिक बदलांमुळे तिचे स्वरूप सतत बदलत असल्याचे त्यांनी दर्शविले.

3. Social Change in Modern India (1966)

- भारतीय समाजात होणाऱ्या बदलांचे स्वरूप स्पष्ट करणारा महत्त्वाचा ग्रंथ.
- यामध्ये संस्कृतीकरण (Sanskritization) आणि पश्चिमीकरण (Westernization) या संकल्पनांचा सखोल अभ्यास केला.

4. Village, Caste, Gender, and Method (1996)

- ग्रामीण समाजशास्त्र, जातिव्यवस्था, लिंग समानता आणि संशोधन पद्धती यावर महत्त्वाची माहिती देणारे पुस्तक.

- यात भारतीय समाजशास्त्राच्या संशोधन पद्धतींबद्दलही महत्त्वाचे विवेचन आहे.

एम. एन. श्रीनिवास यांच्या समाजशास्त्रीय संकल्पना

1. संस्कृतीकरण (Sanskritization) संकल्पना

परिचय

संस्कृतीकरण ही संकल्पना एम. एन. श्रीनिवास यांनी 1952 मध्ये Religion and Society Among the Coorgs of South India या ग्रंथात मांडली. भारतीय समाजात विशेषतः जातिव्यवस्थेत सामाजिक बदल कसा घडतो हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी ही संकल्पना वापरली.

संस्कृतीकरण म्हणजे काय?

संस्कृतीकरण (Sanskritization) म्हणजे खालच्या वर्णातील जातिंना वरच्या वर्णातील (विशेषतः ब्राह्मण) जातीसारखी संस्कृती, आचार-विचार, धर्म आणि परंपरा स्वीकारण्याची प्रक्रिया.

यामध्ये तीन महत्त्वाचे घटक असतात:

1. धार्मिक आचारधर्म स्वीकारणे – खालच्या जातीतले लोक उच्च जातीयांची पूजा पद्धती, उपवास, देवतांची उपासना इत्यादी अवलंबतात.
2. राहणीमानात बदल – खालच्या जाती उच्च जातीयांच्या कपड्यांची, भाषा शैलीची, आचारांची नक्कल करतात.
3. समाजमान्यता मिळवणे – उच्च वर्णाच्या समूहाशी आपली समानता दाखवून समाजात प्रतिष्ठा मिळवण्याचा प्रयत्न करणे.

उदाहरणे

- हरिजन किंवा मागासवर्गीय समाज ब्राह्मणांच्या धार्मिक विधींना अनुसरण करतो.
- गावातील कुणबी किंवा मराठा समाज ब्राह्मणांच्या संस्कृतीनुसार आचरण करतो.
- काही अनुसूचित जातींपैकी काहींनी शाकाहार स्वीकारला आणि ब्राह्मणसदृश आचार विचार स्वीकारले.

संस्कृतीकरणाचे परिणाम

- संस्कृतीकरणामुळे जातिव्यवस्थेत बदल झाला आणि जातीय गतिशीलता वाढली.
- कमी प्रतिष्ठेच्या जातींना उच्च जातीत समाविष्ट होण्याची संधी मिळाली.

- परंतु, उच्च जातीय गटांनी या प्रक्रियेला विरोध केला आणि ती टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले.

---

2. पश्चिमीकरण (Westernization) संकल्पना

परिचय

पश्चिमीकरण (Westernization) ही संकल्पना देखील श्रीनिवास यांनी मांडली. त्यांनी स्पष्ट केले की भारतात समाजशास्त्रीय बदल फक्त संस्कृतीकरणामुळे होत नाही, तर पश्चिमी प्रभावामुळेही मोठे बदल होतात.

पश्चिमीकरण म्हणजे काय?

पश्चिमीकरण (Westernization) म्हणजे भारतीय समाजाने पाश्चात्य देशांच्या (विशेषतः ब्रिटिश) विचारधारा, जीवनशैली, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन पद्धती आत्मसात करणे.

पश्चिमीकरणाच्या वैशिष्ट्ये

1. शिक्षणाचा प्रसार – ब्रिटिश काळात आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार झाला आणि समाजात नव्या विचारसरणीचा विकास झाला.
2. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव – भारतीय लोकांनी पाश्चात्य तंत्रज्ञान, वैद्यकीय पद्धती आणि उद्योग-व्यवस्थापन स्वीकारले.
3. लोकशाही आणि आधुनिक राज्यव्यवस्था – संविधान, लोकशाही, मानवी हक्क, स्त्री-पुरुष समानता यासारख्या संकल्पनांचा विकास.
4. सामाजिक सुधारणा चळवळी – सतीप्रथा बंदी, स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार, अस्पृश्यता निर्मूलन यासारख्या चळवळी घडून आल्या.

उदाहरणे

- इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय लोक आधुनिक विचारसरणीकडे वळले.
- संविधानामुळे समाजात समता आणि धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना रुजली.
- महिलांना मतदानाचा अधिकार, शिक्षण आणि सामाजिक समानता मिळाली.

पश्चिमीकरणाचे परिणाम

- भारतीय समाज अधिक आधुनिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारू लागला.
- जातिव्यवस्था हळूहळू कमकुवत होऊ लागली, परंतु संपूर्णतः नाहीशी झाली नाही.
- आधुनिकतेबरोबरच सांस्कृतिक संघर्षही वाढले.

---

3. प्रमुख जात (Dominant Caste) संकल्पना

परिचय

एम. एन. श्रीनिवास यांनी "Dominant Caste" म्हणजेच "प्रमुख जात" ही संकल्पना मांडली. ही संकल्पना समाजातील विशिष्ट जात समुदायाला मिळणाऱ्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक प्रभावावर आधारित आहे.

प्रमुख जात म्हणजे काय?

कोणतीही जात समूह जर खालील निकष पूर्ण करत असेल, तर ती "प्रमुख जात" ठरते –

1. लोकसंख्या जास्त असणे – त्या जातीतील लोकसंख्या गावात किंवा प्रदेशात मोठ्या प्रमाणावर असावी.
2. आर्थिक संपत्ती असणे – जमिनीचा ताबा आणि आर्थिक सुबत्ता असणे.
3. राजकीय वर्चस्व असणे – गावात किंवा परिसरात त्या जातीकडे सत्ता असणे.
4. शिक्षण आणि प्रशासनातील प्रभाव – त्या जातीकडे शिक्षण आणि प्रशासकीय पदे असणे.
5. संस्कृतीकरण आणि सामाजिक प्रतिष्ठा – ती जात इतर जातींना संस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रभावित करू शकते.

उदाहरणे

- हरियाणातील जाट, उत्तर प्रदेशातील यादव, महाराष्ट्रातील मराठा, तामिळनाडूमधील वन्नियार.
- कर्नाटकमधील लिंगायत आणि वोक्कलिंगा.
- पश्चिम बंगालमध्ये भूमिहार आणि ब्राह्मण.

प्रमुख जात संकल्पनेचे महत्त्व

- जातिव्यवस्थेच्या गतिशीलतेवर प्रकाश टाकतो.
- स्थानिक राजकीय समीकरणे समजण्यास मदत होते.
- भारतीय लोकशाहीतील जातीच्या भूमिकेवर अधिक सखोल चर्चा करण्यास वाव मिळतो.

निष्कर्ष

एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजशास्त्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी संस्कृतीकरण, पश्चिमीकरण आणि प्रमुख जात संकल्पना मांडून भारतीय समाजाच्या बदलत्या स्वरूपाचा सखोल अभ्यास केला. त्यांचे विचार आजही जातिव्यवस्था, ग्रामीण समाज आणि सामाजिक परिवर्तन समजण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत.

इरावती कर्वे : जीवन, साहित्य आणि योगदान

इरावती कर्वे ह्या मराठी व संस्कृत साहित्य, समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र (Anthropology) यामधील एक महत्त्वाचे नाव आहे. त्यांच्या लेखनाने भारतीय समाजरचनेचा सखोल अभ्यास मांडला आहे. त्यांनी हिंदू संस्कृती, सामाजिक रचना आणि वंशशास्त्र यांवर मौलिक लेखन केले आहे. त्यांच्या पुस्तकांमध्ये ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोन प्रकर्षाने आढळतो.

---

१. इरावती कर्वे : जीवन आणि योगदान

१.१ परिचय व जीवन प्रवास

इरावती कर्वे यांचा जन्म १५ डिसेंबर १९०५ रोजी झाला. त्यांनी पुणे विद्यापीठातून उच्च शिक्षण घेतले आणि त्यानंतर त्यांनी जर्मनी येथेही वंशशास्त्र व समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. त्या प्रामुख्याने एका संशोधकाच्या भूमिकेत होत्या आणि भारतीय समाजव्यवस्थेतील विविध घटकांचे विश्लेषण त्यांनी केले.

त्या पुणे विद्यापीठात प्राध्यापिका म्हणून कार्यरत होत्या. त्यांचा अभ्यास मुख्यतः भारतीय समाजव्यवस्था, जातिव्यवस्था, कुटुंबसंस्था आणि भारतीय संस्कृतीच्या वैविध्यावर केंद्रित होता.

१.२ इरावती कर्वे यांच्या महत्त्वाच्या ग्रंथांची ओळख

इरावती कर्वे यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिले आहेत, जे आजही समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक आहेत. त्यांच्या महत्त्वाच्या पुस्तकांमध्ये पुढील ग्रंथ समाविष्ट आहेत:

1. "किंवदंती आणि संस्कृती" – या ग्रंथात त्यांनी भारतीय संस्कृती आणि इतिहासातील लोककथांचा अभ्यास केला आहे.
2. "हिंदू समाज : एक अभ्यास" – यात हिंदू समाजाच्या घटकांची आणि परंपरांची सखोल चिकित्सा केली आहे.
3. "युगांत" – महाभारताच्या व्यक्तिरेखा आणि घटनांचा सखोल अभ्यास करणारे हे पुस्तक अत्यंत गाजले.
4. "महाराष्ट्राविषयी विचार" – महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक रचनेवर भाष्य करणारे महत्त्वपूर्ण पुस्तक.
5. "हिंदू संस्कृती: एक विश्लेषण" – यात हिंदू संस्कृतीचे ऐतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे.

---

२. नातेवाईक संबंधांची संकल्पना

भारतीय समाजव्यवस्थेत नातेवाईक संबंधांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. इरावती कर्वे यांनी भारतीय कुटुंबसंस्थेच्या संकल्पनेचा अभ्यास केला आणि त्यातील विविध घटक उलगडून सांगितले.

२.१ भारतीय कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये

भारतीय कुटुंबसंस्था ही काही विशिष्ट वैशिष्ट्यांनी परिभाषित होते:

- संयुक्त कुटुंब पद्धती – भारतात प्राचीन काळापासून संयुक्त कुटुंबव्यवस्थेचा प्रचलित प्रकार आहे.
- पितृसत्ताक कुटुंबसंस्था – बहुतेक कुटुंबे पितृसत्ताक पद्धतीनुसार कार्य करतात.
- धार्मिकता आणि मूल्यव्यवस्था – हिंदू कुटुंबसंस्था ही धर्म, परंपरा आणि सामाजिक नियमांच्या आधारावर उभी आहे.

२.२ नातेवाईक संबंधांची मांडणी

इरावती कर्वे यांनी भारतीय नातेवाईक संबंधांचा अभ्यास करताना काही महत्त्वाचे घटक अधोरेखित केले:

1. काका-वडील भेदभाव – मोठ्या कुटुंबांमध्ये काका आणि वडिलांमध्ये असलेल्या नात्याचा वेगळा विचार होतो.
2. मुलगा-मुलगी भेदभाव – परंपरागत समाजात मुलगा वंश वाढवणारा मानला जातो, तर मुलगी सासरी जात असल्याने तिला वेगळ्या नजरेने पाहिले जाते.
3. मुलीचे कुटुंबातील स्थान – विवाहानंतर मुलगी सासरी जाते, त्यामुळे तिचे माहेरचे कुटुंबाशी नाते भिन्न स्वरूपाचे होते.
4. व्याही आणि सासर-माहेर नाते – विवाहामुळे निर्माण होणाऱ्या नात्यांना समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषित करण्यात आले आहे.

२.३ आधुनिक काळातील बदल

- एकल कुटुंबसंस्था वाढत आहे.
- नोकरी आणि शिक्षणामुळे महिलांचे स्थान बदलत आहे.
- आंतरजातीय विवाह आणि लव्ह मॅरेज प्रचलित होत आहेत.

---

३. हिंदू संस्कृती : एक विश्लेषण

इरावती कर्वे यांचे "हिंदू संस्कृती : एक विश्लेषण" हे पुस्तक हिंदू संस्कृतीचा अभ्यास करणारे महत्त्वाचे साहित्य आहे. या पुस्तकात त्यांनी भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्ये आणि बदल यांचे विश्लेषण केले आहे.

३.१ हिंदू संस्कृतीची वैशिष्ट्ये

1. संस्कृतीची सातत्यता – हिंदू संस्कृती हजारो वर्षांपासून टिकून आहे आणि ती वेगवेगळ्या सामाजिक स्थित्यंतरांमध्येही टिकून राहिली आहे.
2. धार्मिक विविधता – वेद, उपनिषद, पुराणे, संत साहित्य यामुळे हिंदू संस्कृतीत वैविध्य निर्माण झाले आहे.
3. जातिव्यवस्था – हिंदू समाज जातिव्यवस्थेने परिभाषित केला गेला असून त्याचा प्रभाव समाजावर अजूनही दिसतो.
4. संस्कृतीतील बदल – आधुनिक काळात शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे संस्कृतीत मोठे बदल झाले आहेत.

३.२ हिंदू समाजातील रचना

इरावती कर्वे यांनी हिंदू समाजाच्या विविध घटकांचा अभ्यास केला आहे:

- वर्णव्यवस्था – ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांची भूमिका आणि त्यातील सामाजिक परिवर्तन.
- धार्मिक परंपरा – हिंदू धर्मातील विविध उपासना पद्धती आणि त्यांचे सामाजिक परिणाम.
- स्त्रीची भूमिका – हिंदू संस्कृतीत स्त्रियांचे स्थान आणि त्यामधील बदल.

---

४. महाराष्ट्राविषयी विचार

इरावती कर्वे यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक प्रवासावर विस्तृत लिखाण केले आहे. त्यांच्या "महाराष्ट्राविषयी विचार" या ग्रंथात महाराष्ट्राच्या लोकपरंपरा, सामाजिक बदल आणि सांस्कृतिक घटक यांचे विश्लेषण आहे.

४.१ महाराष्ट्राची सांस्कृतिक ओळख

1. संत परंपरा – संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ यांच्या विचारसरणीचा समाजावर प्रभाव.
2. मंडळ परंपरा – गणपती उत्सव, दहीहंडी, नवरात्र अशा सार्वजनिक उत्सवांचा समाजमनावर प्रभाव.
3. मराठी साहित्य आणि नाट्यपरंपरा – बालगंधर्व, प्लेगपट्टी आणि लोककला परंपरा.

४.२ महाराष्ट्राच्या सामाजिक रचनेतील बदल

- पारंपरिक समाजव्यवस्थेत कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था होती, पण औद्योगिकीकरणानंतर समाजरचना बदलली.
- दलित चळवळींच्या प्रभावामुळे सामाजिक समानतेचे विचार प्रबळ झाले.
- स्त्री-शिक्षण आणि पुरोगामी विचारसरणीच्या प्रभावामुळे सामाजिक बदल झाले.

निष्कर्ष

इरावती कर्वे यांचे संशोधन आणि लिखाण भारतीय समाजरचनेचा सखोल अभ्यास करणारे आहे. त्यांनी नातेवाईक संबंध, हिंदू संस्कृती आणि महाराष्ट्राच्या समाजव्यवस्थेचा ऐतिहासिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे. त्यांच्या ग्रंथांनी समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज दिले आहेत. त्यांचे साहित्य आजही अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक ठरत आहे.